

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ
 Διευθυντή Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών
 Ερευνών/ΕΙΕ

Πρωτού μιλήσουμε για την ουσία και ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής ποιηής (επιτιμίου) του αφορισμού είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε περί τίνος ακριβώς πρόκειται επειδή, όπως συμβαίνει αρκετά συχνά με ορισμένα φαινόμενα όπως ο αφορισμός, υπάρχουν τουλάχιστον δύο –ή και περισσότερες– εκδοχές του ίδιου πράγματος: η πρώτη βέβαια έχει να κάνει με αυτό καθεαυτό το φαινόμενο και η δεύτερη με την πρόσληψή του και τις διαθλάσεις της, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Αν αυτό λοιπόν συμβαίνει με διάφορα ιστορικά, κυρίως, γεγονότα, κατ'εξοχήν συναντάται στον αφορισμό καθόσον μάλιστα αποτελεί μια πραγματικότητα που παρακολουθεί το χριστιανισμό από τις πρώτες περιόδους της επί γης πραγμάτωσής του· αλλά και πριν από την εμφάνιση του χριστιανισμού σπέρματα της ποιηής εντοπίζονται και στην Παλαιά Διαθήκη, προσδίνοντας στην αφοριστική διαδικασία ένα τεράστιο χρονικό ανάπτυγμα.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΡ

Βέβαια στο σημερινό σημείωμα η προσοχή μας στρέφεται αποκλειστικά στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, όταν η πολιτική πραγματικότητα που επιβάλλεται μετά την Αλωση και ο διευρυνόμενος ρόλος της Εκκλησίας προσδίνουν στο επιτίμιο του αφορισμού άλλες διαστάσεις που ξεπερνούν τα όρια της απλής εκκλησιαστικής ποιηής.

Όμως επανερχόμενοι στην πρώτη μας θέση ας προσδιορίσουμε καλύτερα τα πράγματα. Τι είναι ο αφορισμός; Η πρώτη, η εκκλησια-

1. Μετά την Αλωση η Εκκλησία διευρύνει τις εξουσίες της και το επιτίμιο ξεπερνά τις διαστάσεις μιας θρησκευτικής ποινής. Ξυλογραφία (Λιόν 1554) του André Thevet από το βιβλίο «Cosmographie de Levant» με παράσταση Κρητικού ιερέα.

2. Ο αφορισμός σήμαινε τον εξοβελισμό του αιρετικού στο «πυρ το εξώτερον». Σκηνές Αποκάλυψης από αγιογραφία του 18ου αιώνα

ΧΙΕΡΑΤΙΚΟΙ ΑΦΟΡΙΣΜΟΙ

σική εκδοχή της ποινής έχει να κάνει με την προσωρινή ή κάπως διαρκέστερη αποκοπή του πιστού από τη συμμετοχή του στα μυστήρια της Εκκλησίας και επιβάλλεται είτε από τον πνευματικό (τον εξομολογητή) είτε από τον αρχιερέα μιας περιφέρειας για συγκεκριμένες παραβιάσεις (αμαρτήματα) κατά τη διάρκεια του καθημέραν χριστιανικού βίου.

Σιγά σιγά όμως η προσαρμογή της ποινής και η μετάλλαξή της σε ένα διευρυμένο και επαχθέστατο σύνολο αρνητικών συμπτωμάτων εις βάρος του αμαρτωλού χριστιανού εμπεδώνεται και φθάνει στο ακρότατο σημείο, κατά το οποίο η προσωρινή και λυτρωτική ποινή για το χριστιανό, που έχει αμαρτήσει, ταυτίζεται σχεδόν με τη μέγιστη εκκλησιαστική ποινή που είναι το ανάθεμα, δηλαδή την ο-

ριστική και αμετάκλητη αποπομπή του χριστιανού από το σώμα της Εκκλησίας (για να δώσουμε ένα συγκριτικό στοιχείο, ανάθεμα επιβάλλεται στους αιρετικούς).

Μέσα στο διευρυμένο αυτό πλαίσιο ο απλός αφορισμός των πρώτων χριστιανικών χρόνων γίνεται «μέγας αφορισμός», όπως συνήθως αποκαλείται, στενά συνυφασμένος με μια μεγάλη αρνητική δυναμική, καθώς αποδέσμευε εις βάρος του απειλούμενου με την ποινή ή του υφισταμένου αυτήν ποικίλα δυσάρεστα αποτελέσματα που κάλυπταν όλα το εύρος της επί της γης, αλλά και της πέραν αυτής ζωής του χριστιανού. Φυσικά πρόκειται για μια μεταλλαγή της ποινής, με ηθελημένη ασάφεια, που ενισχύεται από τις ποικίλες προσλήψεις της και δίνει βάση για διάφορες ερμηνείες, με κοινό ό-

3

3. Ο πρώτος πατριάρχης μετά την Αλωση, Γεώργιος Γεννάδιος Σχολάριος, παραλαμβάνει τα προνόμια της Εκκλησίας από τον Μωάμεθ τον Πορθητή

ως παρονομαστή τη δύσκολη από όλες τις απόψεις θέση στην οποία περιέρχεται ο αφορισμένος χριστιανός.

Και βέβαια το όλο πράγμα έχει την εξήγησή του που δεν είναι άλλη από τις συνθήκες που διαμόρφωσε η πραγματικότητα της Τουρκοκρατίας. Η Εκκλησία αναλαμβάνει διευρυμένες εξουσίες στο πεδίο της απονομής δικαιοσύνης μεταξύ των χριστιανών· ωστόσο η άσκηση μιας τέτοιας εξουσίας απαιτεί τη χρήση καταναγκαστικών μέτρων είτε πρόκειται για την προληπτική άσκηση του νόμου είτε –και πολλώ μάλλον– όταν πρόκειται για την κατασταλτική εφαρμογή του. Η Εκκλησία αποθαρρύνει την προσφυγή στο οθωμανικό σύστημα δικαίου και η εναλλακτική προσφυγή στις δικές της υπηρεσίες δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αν προηγουμένως δεν πείσει για την αποτελεσματικότητά τους, αν δεν μπορεί να αποδείξει ότι οι ποινικές κυρώσεις που απειλούνται ή επιβάλλονται είναι ικανές να αποδώσουν το δίκαιο, να αποκαταστήσουν την παραβιαζόμενη τάξη, να τιμωρήσουν

Επί Τουρκοκρατίας, η Εκκλησία προσδίνει στον αφορισμό διαστάσεις που ξεπερνούν τα όρια της απλής εκκλησιαστικής ποινής

την παρανομία ή με την παραγωγή του φόβου να δράσουν κατασταλτικά αποτρέποντάς την.

Στο κλίμα αυτό λοιπόν ο αφορισμός αναβαθμίζεται και καθίσταται το κύριο και στην ουσία το μοναδικό κατασταλτικό και προληπτικό μέτρο, αφού η Εκκλησία με αυτόν απειλεί και αυτόν επιβάλλει σε κάθε περίπτωση που διαπιστώνεται παραβίαση του δικαίου. Μια διαδικασία που έχει τις ρίζες της ήδη στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, με σαφή υποκατάσταση του όρκου από τον αφορισμό, αποτελεί μέρος του δικαιοπρακτικού συστήματος της Εκκλησίας.

Στο σύστημα αυτό, που κυριαρχεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ο αφορισμός επιβάλλεται από την κορυφή της Εκκλησίας, τους πατριάρχες, τους μητροπολίτες και όποιον λάβει σχετική εντολή από αυτούς. Η δογματική αναγωγή, προκειμένου να δικαιολογηθεί το σχήμα, οδηγεί κατ' ευθείαν στον Χριστό και στους Αποστόλους –μάλιστα εντοπιζονται και συγκεκριμένες πράξεις αφοριστικής πρακτικής των τελευταίων– και βέβαια φθάνει «αλληλοδιαδόχως» στους πατριάρχες και τους μητροπολίτες. Φυσικά το δικαίωμα αυτό των ιθυνόντων της Εκκλησίας, μολονότι δεν αμφισβητείται ποτέ, θα τονιστεί πολλές φορές σε διάφορα εκκλησιαστικά κείμενα που αναφέρονται στις αρμοδιότητες του κάθε αρχιερέα, που ανάμεσα στα άλλα έχει άδεια και εξουσία «κρίνειν και θεωρείν και πάσαν εμπιμπουσαν εκκλησιαστικήν υπόθεσιν... οτέ μεν συμβουλευόν και παραινόν ευχαις και ευλογίαις, οτέ δε απειλών αραις και επιτιμίσις».

Ετσι, αν η εκκλησιαστική ιεραρχία λάβει απόφαση για κάποιο ζήτημα άμεσα εκκλησιαστικό, θα συνοδεύσει την εφαρμογή του με την απειλή επιβολής αφορισμού εναντίον εκείνου που δεν θα στερήσει να εφαρμόσει τα διατασσόμενα. Ένα αυτό. Αντίστροφα, αν πεισθεί για το δίκαιο του αιτήματος ενός χριστιανού που προσφεύγει στις υπηρεσίες της θα σπεύσει να κατακεραυνώσει τον αδικούντα, γνωστό ή άγνωστο, με τον αφορισμό, με την ευθεία απειλή δηλαδή για βλάβη των υλικών συμφερόντων του, που προέρχεται με τη δημιουργία περιβάλλοντος απομονωτισμού εκ μέρους των άλλων χριστιανών, αλλά και για την απώλεια της μετά θάνατον σωτηρίας.

Στην ουσία πρόκειται για ένα μηχανισμό παραγωγής φόβου, αφού ο αφορισμός δεν είναι ποινή υπό την κλασική έννοια, και βέβαια για ένα μηχανισμό διαχείρισης αλλά και πρόσληψης του αποδεσμευμένου φόβου από την ατομική και συλλογική συνείδηση, που απειλείται εκτός από όλα τα άλλα και με την αιώνια τιμωρία. Ωστόσο,

4. Κατά την Τουρκοκρατία ο αφορισμός επιβαλλόταν από την κορυφή της ιεραρχίας, πατριάρχες και μητροπολίτες. Ο ορθόδοξος πατριάρχης Κωνσταντινυπόλεως με κοσμικούς. Ξυλογραφία (Νιρεμβέργη 1639) από το βιβλίο του Salomon Schweigger «Νέα περιγραφή ταξιδιού από τη Γερμανία στην Κωνσταντινούπολη και Ιερουσαλήμ»

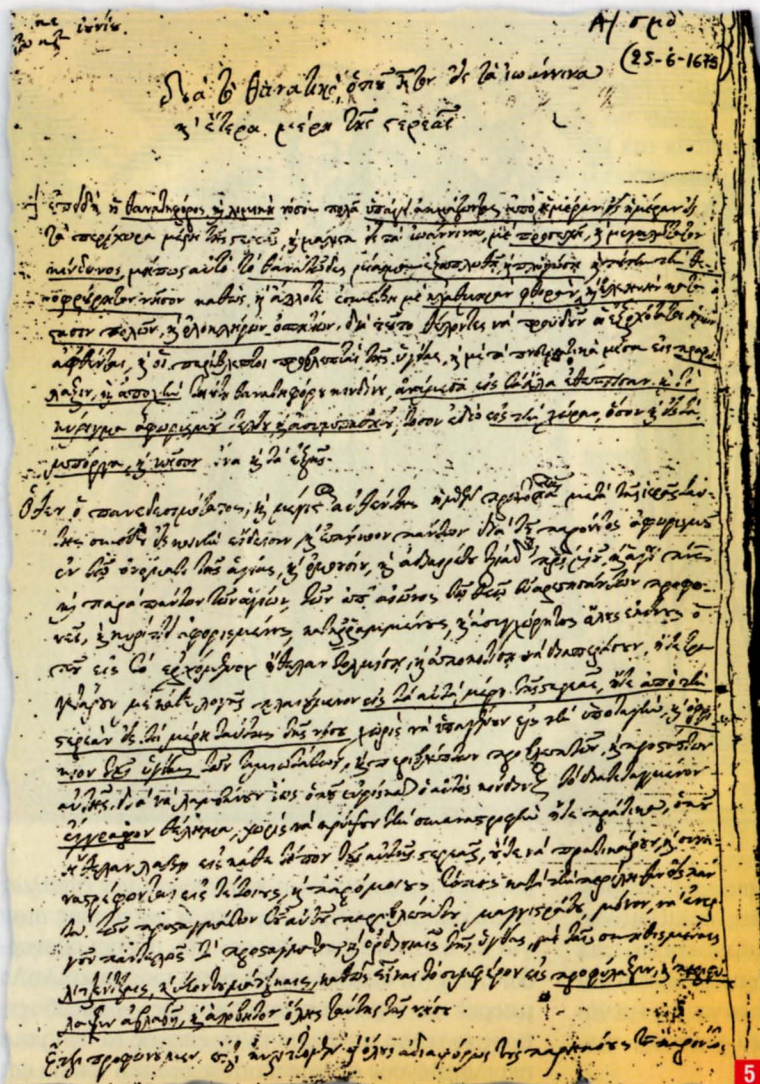
επειδή τα υποκείμενα στο φόβο ανήκουν σε διάφορες περιόδους και σε διάφορες πολιτισμικές κατηγορίες, η αντίστοιχη αποτελεσματικότητα έχει τα όριά της που πέρα από την ατομική περίπτωση καθορίζονται και από άλλους παράγοντες (μεγάλο οικονομικό συμφέρον, οριακό γεγονός, π.χ. Ελληνική Επανάσταση).

Ο μηχανισμός διαχείρισης του φόβου ωστόσο παρουσιάζει μια διαρκή αναπροσαρμογή προκειμένου να στοιχίζεται προς την εξέλιξη των πραγμάτων, η οποία καθώς ερχόμαστε σε νεότερες περιόδους δημιουργεί προβλήματα. Οι πατριαρχικοί και μητροπολιτικοί αφορισμοί, μολονότι στην πρώτη ανάγνωσή τους φαντάζονται ως κείμενα επαναλαμβανόμενα με μοναδική αλλαγή κάθε φορά του ονόματος του υποκειμένου που απειλείται, δεν είναι στατικά κείμενα. Η παραγωγή του εκφοβιστικού κλίματος απαιτεί συνεχή εμπλοτισμό με αποτρόπαιες απειλές που θα κινητοποιούν κάθε φορά αντίστοιχες αρνητικές και έκδηλα αποτροπαστικές καταστάσεις.

Στη σύνθεση ενός αφοριστικού κειμένου λοιπόν έχουμε αρχικά την υπόθεση που οδηγεί στην απειλή επιβολής ή στην επιβολή της ποινής εκ μέρους ανώτερου ιερωμένου και εν συνεχεία ακολουθεί η ποινή, δηλαδή η απαρίθμηση των αρνητικών συμπτωμάτων που παρακολουθούν την ποινή. Στην ανέλιξη ακριβώς αυτού του δεύτερου μέ-

ρους του αφοριστικού, η κλιμάκωση των απειλών είναι χαρακτηριστική. Αρχικά ο αφορισμός ήταν για το χριστιανό ένα «βάρος» που πρέπει επανορθώνοντας να αποβάλει από πάνω του· παράλληλα μπορεί να χαρακτηρίζεται και ως «φρικώδης»· προς το τέλος της βυζαντινής εποχής τα δείγματα περιλαμβάνουν αναγωγή στη ζωαρχική τριάδα και κυρίως αρχίζουν να προσδιορίζονται από το επίθετο «άλυτος», υπό την έννοια της αένας επιβολής της ποινής και των αποτελεσμάτων της, εφ' όσον ο αφορισμένος δεν επανορθώσει. Την ίδια ωστόσο εποχή εμφανίζεται μια πυκνότερη εκδοχή απειλών κατά την οποία οι αφορισμένοι «αποτρόπαιοι γενήσουν της εκκλησίας θεού, μήτε ταφής, μήτε κηδείας αξιωθέντες, οία δη τοις αλόγοις κτήνεσιν ομοιωθέντες, και ου μόνον τας εαυτών ψυχάς απολέσαντες, αλλά και ετέροις όλεθρον ψυχικών, φευ, προξενήσαντες...». Ωστόσο το τελευταίο παράδειγμα για τους προ της Αλώσεως χρόνους δεν αποτελεί τον κανόνα· απλώς προειδεάζει για ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει. Στους χρόνους της ▶

Για τη δημιουργία εκφοβιστικού κλίματος, οι πατριαρχικοί και μητροπολιτικοί αφορισμοί εμπλούτιζονταν με αποτρόπαιες απειλές

5. Αφορισμός για παραβίαση υγειονομικών διατάξεων για πρόληψη διάδοσης της επιδημίας πανώλους από τα Ιωάννινα, 25 Ιουνίου 1675

σε συνάφεια με τον αφορισμένο, προκειμένου να δημιουργηθεί το πεδίο απομόνωσης και αποκλεισμού.

Ο αφορισμός απειλεί το χριστιανό ότι θα μείνει άταφος, αδιάλυτος και τυμπανιαίος, με ό,τι αυτό συνεπάγεται (Βρικόλακες κ.λπ.), ότι θα κληρονομήσει την κόλαση και τη γέννα του πυρός, ότι θα βρεθεί «έξω της των χριστιανών εκκλησίας και ομνηγύρεως», «υπό ιερέων μη εκκλησιαζόμενος πανοικί», ότι οι κόποι του είναι «κατρημένοι και τα υπάρχοντα πυρικήουστα και προκοπήν μιν ιδούσιν μέχρι γενεάς γενεάν», ότι «αποπέσοι αώρως και της παρούσης ζωής... πυρ καταφάγοι το θερμέλιον οίκου αυτού», ότι θα έχει τη μοίρα ορισμένων αρνητικών μορφών της Αγίας Γραφής (Ιούδας, Κάιν, Λαθάν, Αβειρών, Γιεζής, Κορέ).

Φυσικά εδώ δεν είναι δυνατόν να αναπυχθούν όλες οι εκδοχές του αφοριστικού κειμένου· ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι πέρα από την πύκνωση των

Τουρκοκρατίας λοιπόν έχουμε και πάλι το δυαρχικό σχήμα αφοριστικού τυπικού, δηλαδή ένα απλό απειλητικό κείμενο και ένα σύνθετο. Αλλά η αναλογία αρχίζει πλέον να ανατρέπεται υπέρ του σύνθετου. Σ' αυτό το τελευταίο μπορούμε να διακρίνουμε απειλές που α) κατευθύνονται εναντίον του σώματος του αφορισμένου· β) αφορούν την ψυχή και την μετά θάνατο καταδίκη της ψυχής του αφορισμένου· γ) απειλές που στοχεύουν την κοινωνική και οικονομική υπόσταση του αφορισμένου· και δ) απειλές με τις οποίες επιδιώκεται να δημιουργηθεί φόβος στους χριστιανούς που βρίσκονται

απειλητικών στοιχείων που βαθμιαία παρατηρείται υπάρχει και μια άλλη, όχι απόλυτη, διάκριση που έχει να κάνει με την προέλευση του αφορισμού, αν είναι δηλαδή πατριαρχικό κείμενο ή προϊόν της γραμματείας ενός τοπικού αρχιερέα. Στη διάσταση αυτή σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι τα περισσότερα τοπικά, ως τα ονομάσουμε έτσι, κείμενα παρουσιάζουν μια απλοϊκότερη και γι' αυτό περισσότερο απειλητική μορφή στην οποία μπορεί να εισβάλλουν και περιστασιακά στοιχεία και γενικότερα ό,τι συνιστά ενίσχυση του συναισθήματος του φόβου.

Αναφέρω ένα παράδειγμα από αφοριστικό κείμενο του 1773 στο οποίο όποιος τολμήσει να εμποδίσει την εύρυθμη λειτουργία σχολείου σε μακεδονική πόλη «αφορισμένος είν παρά της Παναγίας, Ομοουσίου, Ζωοποιού και αδιαίρετου Τριάδος, του ενός τη φύσει Θεού κυρίου Παντοκράτορος, κατρημένος, ασυγχώρητος, και μετά

Ο αφορισμός απειλεί το χριστιανό ότι θα μείνει άταφος, αδιάλυτος και τυμπανιαίος και ότι θα κληρονομήσει την κόλαση

θάνατον άλυτος και τυμπανιαίος, κληρονομήσει την λέπραν του Γιεζή και την αγχόνην του προδότη Ιούδα, σχισθείσα η γη καταπίοι αυτόν ως τον Λαθάν και Αβειρών, η μερίς αυτού είν μετά των θεοκτόνων Ιουδαίων των σταυρωσάντων τον Κύριον της δόξης, κατηραμένος έστω και ο εισερ-

χουν πολλοί τρόποι επανόρθωσης της αδικίας: μέσω της απόδοσης των αρπαγέντων ακόμη και εκ μέρους των συγγενών του αφορισθέντος, υπάρχει η, πολλές φορές επί χρήμασι, άρση της ποινής, υπάρχουν ευχές, δεήσεις, συγχωροχάρια κ.λπ. κ.λπ.

6. Λεπτομέρεια από την «Κόλαση» του Ιερώνυμου Μπος (Palazzo Ducale, Βενετία)

χόμενος εν τη οικία αυτού και ο εξερχόμενος, τα υπάρχοντα αυτού έστωσαν εις διαρπαγήν, συνεκλειπέτωσαν εκ της οικίας αυτού, ως εκλείπει καπνός από προσώπου πυρός, εν γενεά μια εξαληφθείη το όνομα αυτού, έστωσαν τα τέκνα αυτού ορφανά και η γυνή αυτού χήρα, άγγελος Σαταν προπορευέσθω έμπροσθεν αυτού, γένοιτο έμπνους κατάβρωμα των σκολήκων, στένων και τρέμων επί της γης ως ο Κάιν, πρόσωπον Θεού ου μη ίδοι, είν υπόδικος τω αιώνιω αναθέματι και υπέκκαυμα της ατελευτήτου κολάσεως, έχοι και τας αράς πάντων των Οικουμενικών Συνόδων και λοιπών αγίων πατέρων».

Υπάρχει όμως σωτηρία έναντι όλων αυτών; Βέβαια, αρκεί ο χριστιανός να μην παρανομεί ή να παρανομήσει και αφοριστεί να ζητήσει με αντίστροφο τρόπο την άρση του αφορισμού μέσω της Εκκλησίας και ειδικότερα μέσω του αρχιερέα που τον αφόρισε. Και φυσικά στην εξέλιξη αυτή υπάρ-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σπύρος Αοδραχάς, «Ο φόβος του αφορισμού», εφ. *Τα Νέα*, 1998.

Βασίλειος, αρχιεπίσκοπος Σμύρνης, *Υπόμνημα περί εκκλησιαστικού αφορισμού κατά τους θείους και ιερούς κανόνες και την διδασκαλίαν των θεηγόρων πατέρων της ορθοδόξου καθολικής του Χριστού εκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1897.

Κωνσταντίνος Δνοβουνιώτης, *Περί αφορισμού κατά το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 1916.

A. Gerouki, *Les excommunications à Corfou (XVIIe-XVIIIe siècles): Criminalité et attitudes mentales*, Αθήνα 1998.

Παναγ. Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1997.

Παναγ. Δ. Μιχαηλάρης, *Η πραγματεία του Χρυσάνθου Ιεροσολύμων «περί αφορισμού»*, Αθήνα 2002.

Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Ο αφορισμός στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», εφ. *Η Καθημερινή*, φ. της 27ης Οκτ. 1998. *Τα Νέα* [ένθετο Πρόσωπα, 1 (13.5.1999), σ. 30-31]. ■